

Eski Uygurca Budist Metinlerde Umay: Doğum Ve Kadının Temsili

Umay in Ancient Uyghur Buddhist Texts: Representation of Birth and Woman

Serap SEVİM*

ÖZ

Bu çalışmada Eski Uygurca Budist metinlerde dört doğum ve beş varlık şekli ele alınmıştır. Doğum kavramı kadımla ilişkili olduğu için doğum şekillerinden hareketle kadının konumu üzerine odaklanılmıştır. Kadın ile eski Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen Umay'ın eşleştirilmesi dikkat çekmekte ve Budizm'in kabulünden sonra bile eski inancın izlerinin devam ettiğini göstermektedir. Eski Türk inanç sistemindeki doğum kavramı ile Budizm'deki doğum kavramı temelde birbirinden oldukça farklıdır, ancak *Umay* aracılığıyla bir ortaklık kurulduğu görülmektedir. Anne karnında doğum için *umayta tugum* denilmesi ve kadına kutsallık atfedilmesi önemlidir. Budizm'de kadına olumsuz özellikler yüklendiği halde Budist Uygurlarda aksi durum görülmektedir. Türk toplumunda kadın, doğum kavramı aracılığıyla var oluşu ve hayatın devamlılığını sembolize etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Budist Metinler, Eski Uygurca, Umay, Kadın, Doğum*

ABSTRACT

In this study, four birth and five forms of existence in old Uyghur Buddhist texts are examined. The concept of birth is related to the woman and this study focuses on the position of the woman based on the birth patterns. It is noteworthy that the woman is paired with Umay, which is considered sacred in the old Turkish belief system. It shows that even after the adoption of Buddhism, the traces of the old belief continued. The concept of birth in the old Turk belief system and the concept of birth in Buddhism are different from each other in basis, but it seems a common point has been found through Umay. It is important that it is called *umayta tugum* for birth in the mother's womb and that holiness is attributed to the woman. Although in Buddhism, negative features are attributed to woman, the opposite is seen in Buddhist Uyghurs. In Turkish society, woman symbolizes existence and continuity of life through the concept of birth.

Keywords: *Buddhist Texts, Old Uyghur, Umay, Woman, Birth*

Extended Summary

In the old Turk belief system, monotheistic belief was accepted. Besides the only creator called *teğri*, Umay is also of great importance. Umay, who first appeared in the phrases *umay teg ögüm katun* (KT D 31) and *teğri umay idok yer suv basa bërti erinç* (T/2 B 3) in Köktürk Inscriptions, was initially conceived as the protective goddess of birth, fertility and children. The

* Doktora Programı Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, serapsevimm@hotmail.com.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7959-7345>).

concept of birth in the old Turk belief system and the concept of birth in Buddhism are different from each other in basis, but it seems a common point has been found through Umay.

According to the belief of rebirth in Buddhism, the soul of each person who dies, is reborn by entering a different body. In Buddhism, rebirths take place in four different ways, which will continue until they reach the ultimate goal, Nirvana: the four birth from the womb, egg, moisture, transformation. These births have various foundations: The basis of birth in the egg is four, the basis of birth in the womb is three, the basis of birth in moisture is two and the basis of birth in transformation is one. These births occur in the form of five existence. These forms of existence are as follows: God's form of existence, human form of existence, *preta* form of existence, animal form of existence and hell form of existence. When we look at the combination of birth and form of existence, we see the following result. It is possible to be born only by transformation in the form of God existence and form of hell existence. Birth, both in the womb and transformation in the form of *preta*; in the form of human existence and animal existence, all forms of birth occur.

At the same time, *ög karınta tugum* appears as *umayta tugum*. It is seen that the woman and the birth event are equated as a sacred being. This situation shows that holiness is attributed to women and that women have a high value. There is a negative point of view towards women in Buddhist belief, but this point of view has changed in Uyghur Buddhism. Because Buddhism has been adapted to every geography thus spread and fused with the culture of that society.

The infinity of the universe is symbolized by other beings and these beings are symbolized by women. Existence and continuity of life is related to the fertility of woman. The woman is at the center of the life cycle and symbolizes the reflection of the woman creator on earth. That is, the manifestation of the holy.

Giriş

Semavi dinler, yaratıcının emir ve yasaklarını kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığıyla insanlara tebliğ ederken; semavi olmayan dinlerde toplumların kolektif bir bilinç ile yaratıcı kavramı geliştirdiği, yaratılış ve evrenin düzeni ile ilgili görüşler ortaya koyduğu, fiziki dünyanın dışında metafizik varlıklara karşı da bir inanç sistemi oluşturduğu görülmektedir. Eski Türk Dini, Geleneksel Türk Dini, Gök Tanrı gibi farklı isimlendirmeler ile karşımıza çıkan Türklerin en eski inanç sistemlerinde tek tanrı inancı hâkim olmakla birlikte, ulaşılması zor olan ya da gücüne karşı konulamayan gök, ay, yıldız, su, ateş, ulu dağlar ve ağaçlar gibi pek çok unsura da kutsallık atfedilmiştir. Bu inanç ile ilgili ilk başvuru kaynağı olan kitabelerde inancın temelinde var olan görüş şu şekilde belirtilmektedir: *üze kök teñri asra yagız yer kıluntokda êkin ara kişi oğlu kılınmış* (KT D 1) (Ölmez, 2015: 84). Bu ibareden önce göğün ve yerin, ardından da insanoğlunun yaratıldığı anlaşılmaktadır.

Bu inancın milli bir kimlik taşıdığı da yine kitabelerde belirtilmektedir. *üze türk teñrиси türk idok yeri suvi ança êtmış* (KT D 10-11) (Ölmez, 2015: 85). “Yukarıda Türk tanrısı, aşağıda Türk kutsal yer-su (ruhları) şöyle düzenlemişler” ibaresinden Türklerin milli inanç sisteminin gökte ikamet eden tanrı ile kutsallık atfedilen yeryüzünden oluştuğu anlaşılmaktadır. Gök, tanrının ikamet ettiği yer olarak yeryüzünü kapsamakta, yer de insanoğluna sunduklarıyla hayatın devamlılığını sağlamaktadır. Türklerin en eski inancının temelinde olan bu görüş farklı dinlerin benimsenmesinden sonra da sürdürülmüştür.

t(e)ñri umay idok yer suv basa bërti erinç (T 38) (Ölmez 2015: 185) “Tanrı Umay, kutsal yer-su (ruhları) belli ki (bize) yardım etti” ibaresinin tanıklığında eski Türk inanç sisteminde Umay ile yerin bir tutulduğu söylenebilir. Ayrıca her varlığın bir ruhu olduğu inancı dolayısıyla *yer-su* yani yeryüzü bir iye, koruyucu ruh olarak tasavvur edilmiştir.

İlk olarak Köktürk Kitabeleri'nde *umay teg ögüm katun* (KT D 31) (Ölmez, 2015: 88) ve *t(e)ñri umay idok yer suv basa bërti erinç* (T 38) (Ölmez, 2015: 38) ibarelerinde karşımıza çıkan Umay başlangıçta doğum, bereket ve çocukların koruyucu tanrıçası olarak tasavvur edilmiş; daha sonra farklı anlamlar kazanmıştır. Clauson, Umay için, 1. asıl olarak plasenta, doğumdan sonrası;

2. görevi kadın ve çocukları korumak olan Türk tanrıçasının adı; 3. “yuvasını havada kuran efsanevi kuş” anlamlarını vermekte, ancak son anlamı Farsça *humāy* sözcüğünün değişmesi olarak açıklamaktadır (Clauson, 1972:164-165). Wilkens de rahim, döl yatağı, lohusa hastalığı, döl yatağında doğan, rahimde doğum anlamlarını vermektedir (Wilkens, 2021: 798).

Türklerin eski inanç sisteminin tek tanrı inancı olduğu genel kabulüne karşılık yukarıdaki ibareden yola çıkarak Umay’ın yer tanrıçası olarak tasavvur edildiğini düşünmek mümkün olmakla birlikte Umay’ın sadece koruyucu bir ruh, bir iye olduğu; tanrıça olmadığı görüşü genel kabul görmekte, buna kanıt olarak da Kaşgarlı’nın *Divân-ı Lügati’t Türk*’teki açıklaması gösterilmektedir. Kaşgarlı, “Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan ve hokkaya benzeyen şey. Bunun, karında çocuğun yoldaşı olduğu söylenir.” diyerek Umay’a herhangi bir kutsiyet atfetmezken açıklamasıyla çelişen bir örnek vermektedir: *Umayka tapınsa ogul bulur. Anlamı şudur: Ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 61). Bu örnekte Umay, tapınılacak bir tanrıça izlenimi uyandırmaktadır. Yine Kaşgarlı, *Divan-ı Lügat’it Türk’te Kâfirler - yüce Tanrı onları yok etsin - göğe teñri derler. Aynı şekilde gördükleri her gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de teñri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bunlar bilgin için de teñriken derler. Sapkınlıklarından Allah’a sığınırız.* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 501) ifadesine yer vermektedir. Koyu bir Müslüman olan Kaşgarlı’nın tek tanrı inancını sürdürenlere karşı sergilediği sert eleştirel tutum, Umay’ı da bilinçli olarak kutsallık dışı göstermiş olmasının muhtemel olabileceğini düşündürmektedir.

Yazılı metinlerde Umay ile ilgili sınırlı verinin olması araştırmacıları daha çok pratikteki uygulamalar üzerine yönlendirmektedir. Eski Türk inanç sisteminde tek tanrı inancının yanında önemli bir yer tutan kültler oldukça yaygındır ve Umay’ın da bir kült olduğu ifade edilmektedir. Türk kültüründe tabiatla canlı ve cansız bütün varlıkların içinde gizli güçlerin, iyi ve kötü ruhların olduğu inancı ile paralel olarak ortaya çıkan kült; belli ilahlara karşı sesli veya sessiz, hareketli veya hareketsiz, dua veya niyaz şeklinde yapılan âdet ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. Ancak kültler tapınılacak bir varlık olarak değil, saygı duyulan bir varlık olarak kabul görmektedir (Duran, 2012:104-127). Kaşgarlı’nın yukarıda verdiği örnekte Umay’ın tapınılacak bir varlık olması onun iye vasfından ziyade bir tanrıça olduğu izlenimini kuvvetlendirmektedir. Müslüman Türkler arasında Umay’ın dini vasfından uzaklaştığı görülürken Budizm’i benimseyen Uygurlar arasında kutsallığını koruduğu görülmektedir.

Umay’ın bir iye yani koruyucu ruh mu yoksa yer tanrıçası mı olduğu ile ilgili farklı görüşler¹ olmakla birlikte Budizm’in temel dini kitabı kabul edilen Altun Yaruk’taki bazı ibarelerde *yer-su iyesi* ve Umay ile ilgili yukarıdaki görüşü destekleyen örnekler bulunmaktadır. *ol üdüin savlokadatu yertinçü yer suv iyesi mahabrahmı ulug ezrua t(e)ñri eki eligin kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri burhanka şlök takşutın inçe tēp ötünti* (AY : 639₁₇₂₃₀₋₁₇₂₃₅) “O zaman Sabkālōkadhātu (adlı) yeryüzünün₂ koruyucusu (olan) Mahābrahmā (adlı) büyük Brahma tanrı iki elini kavuşturup saygıyla tanrı Buddha’ya şiiri şöylece arz etti.” örneğinde *yer suv iyesi* ibaresinde yer alan iyenin tanrıyı işaret ettiği görülmektedir. *bodimata atl(i)g umay iyesi .. beş yüz ogları arasında* .. (AY : 504₁₃₂₆₉₋₁₃₂₇₁) “Bodimata tanrıça Umay .. beş yüz oğlu arasında” ibaresinin tanıklığında da Umay’ın Budizm’e giren Hint tanrıçalarını karşılayacak şekilde kullanıldığı aşikardır. Umay’ın başlangıçta bir iye vasfına sahip olsa bile zamanla tanrıça vasfını kazandığı anlaşılmaktadır.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu. Türk Mitolojisinin Ana Hatları (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), Remzi Duran. Mitoloji ve Din (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 1493), Sadettin Yağmur Gömeç. Umay Meselesi (Tarih İncelemeleri Dergisi, 1990), İabdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler: Umay İhalesi Hakkında. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968), İsmail Taş. İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji (Konya: Kömen Yayınları, 2002), Fatma Ahsen Turan. “Türk Mitolojisine Giriş”. Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı. (2016), Büşra Yeşilyurt. “Türk Kültüründe Umay Kültü ve Yansımaları”. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2019).

Yerle gök arasında yaratılan her şey zıttı ile var olmaktadır, ancak birbirinin zıttı gibi görünen gerçekte ise birbirini bütünleyen bir yapı arz etmektedir. *bu yertinçüde üstün t(e)ñri yaruk tétir, altın yağız yer kararig tétir. kün t(e)ñri yaruk tétir, ay t(e)ñri kararig tétir. ot yaruk tétir, suv kararig tétir. er yaruk tétir, tişi kararig tétir. bu yerli t(e)ñrili tişili erkekli birgerü kavışıp kamağ tınlıgı tınsızlı iki törlüg ed togar belgüre* (TT VI₃₁₈₋₃₂₂) (Bang & Arat, 1934: 132) “Bu dünyada üstte gök aydınlıktır, altta yağız yer karanlıktır; Güneş aydınlıktır, Ay karanlıktır; ot aydınlıktır, su karanlıktır; erkek aydınlıktır, kadın karanlıktır; bu yer ve gök, kadın ve erkek birbirine kavuşunca bütün canlı ve cansız (varlıklar), iki türlü et (insan) doğar, belirir.” Bu örnek Budist Uygurlara aittir ve din değişikliğine rağmen Türklerin geleneksel inanç sistemi olan tek tanrı inancındaki temel dünya görüşünü terk etmeyip kendi kültürel özelliklerini koruduklarını ve yeni dinin kalıpları arasına yerleştiren iki farklı dini ve kültürü birleştirdiklerini göstermektedir.

Birçok toplumda gök eril, yer ise bereketin ve üretimin, doğal olarak da hayatın devamlılığının sembolü olarak dışıl kabul edilmektedir. Ural-Altay topluluklarının hiçbirinde herhangi bir hierogami² mitine rastlanmaz (Elliade 2022: 78, 88), ancak üretkenliği sebebiyle yerin dışı olarak temsil edildiği görülür (Köksel 2021: 337). Göğün bereketli yağmurlarıyla yeşererek ürün veren, hayatın devamlılığını sağlayan yeryüzü ile Umay arasında benzerlik ilişkisi kurulduğu açıkça görülebilmektedir. Bu benzerliğin temelinde ise doğum kavramı yer almaktadır.

Eski Türk inanç sistemindeki doğum kavramı ile Budizm’deki doğum kavramı temelde birbirinden oldukça farklı olsa da Umay üzerinden bir ortaklık kurulduğu görülmektedir. Hint felsefesinin ve ahlaki öğretilerinin temelinde var olan ve Budizm’i de şekillendiren yeniden doğum inancına göre, ölen her insanın ruhu farklı bir bedene girmek suretiyle tekrar doğmaktadır. Bu doğum-ölüm döngüsü Samsāra olarak adlandırılmakta ve her doğum önceki durumda yapılan eylemlerin sonucuna göre şekillenmektedir. İyi veya daha kötü bir bedene girerek devam eden ölüm ve yeniden doğum döngüsünün sürekliliği, yaşamın baştan aşağı ıstırap kaynağı olarak görülmesine sebep olmuştur. Budist metinlerde sık sık dile getirildiği gibi bu ıstıraptan tek kurtuluş yolu yeniden doğumlarla devam eden varlık şeklini terk etmekle mümkün olacaktır: *taki y(e)me kim tugmak ajunug tutsar alku emgek tutmuş bolur tugmak ajunug idalasar alku emgekig idalamışka sanur* (BT IX: 131_{V17-21}) “Ve yine kim doğum varlık şeklini tutsa bütün ıstırapları tutmuş olur, doğum varlık şeklini terk etse bütün ıstırapı da terk etmiş olur.” (Tokyürek, 2019: 28).

Buddha, Nirvāna ile bu ıstırapın sona ereceği görüşünü ortaya koymuş ve insanlara beklenen kurtuluş yolunu göstermiştir. Nirvāna aslında, bir nevi ölüm karşısında duyulan korku ve endişe sebebiyle insanların ulaşmak istediği ölümsüzlük formülü olmuştur. Samsāra’nın acılı döngüsünün sona ermesi ve bir varlığın özgürlüğüne kavuşabilmesi ancak Nirvāna’ya ulaşıncaya gerçekleşecektir: *sansardaki emgeklerig titip nirvantaki mengilerig bulmakları bolzun* (BT II: 49₁₁₅₄₋₁₁₅₆) “Samsāra’daki ıstırapları bırakıp Nirvāna’daki huzuru bulmaları olsun.”

Budizm’de nihai hedef olan Nirvāna’ya ulaşana kadar devam edecek yeniden doğumlar dört farklı şekilde gerçekleşmektedir. Totenbuch’ta bu doğumların neler olduğu belirtilmektedir. *monta ajunta tuṭmakı erser tört tugumlarta ög karınta tugmak, yumurtı’gata (tugmak) bügün kelgin tugm(a)k ol ölte şıta tugm(a)k erür* (Zieme & Kara, 1978: 64₁₀₀₋₁₀₃) “Burada dünyaya gelmek ise dört doğumdan (meydana gelir): Anne karnında doğum, yumurtada doğum, değişim yoluyla doğum ve suda doğumdur.” Bu doğumlardan biri olan *ög karınta tugum* şeklinin eski Uygurca Budist metinlerde *umayta tugum* olarak kullanımı dikkat çekmektedir

Çalışmanın esasını oluşturan ve yukarıda verilen örneklerden yola çıkarak Umay’ın hem kutsal yeryüzünü hem de *ög karınta tugumu* karşılayacak şekilde rahim anlamında kullanılması ve doğum yapan bütün memeli canlıları kapsamı önemlidir. Bunlara ilave olarak *antada kén adasızın .. ög karınunta kirürler .. kaçan birök kirserler .. ög karınunta umayta* (AY : 537₁₄₂₅₈₋₁₄₂₆₁) “Ondan sonra tehlikesiz bir şekilde ana rahmine düşerler, ana rahmine₂ düştükleri zaman ...”

² Mitolojilerde, bolluk ve bereket için bir tanrı ile bir tanrıçanın ya da bunları temsil eden bir erkek ve bir dişi kavramın birleşmesi.

örneğinde olduğu gibi ikileme şeklinde kullanımı da tespit edilmiştir. Ayrıca *ög k(a)rın vaçirasan örgünüg* (Zieme & Kara 1978: 62) “anne karnı tahtını₂” örneğinde de bu doğumun çok değerli olduğu vurgulanmaktadır. Beş varlık şeklinden birinde meydana gelen dört doğumdan özellikle anne karnında doğumun en değerli doğum formu olduğu görülmektedir. Anne karnında doğum için *umayta tugum* ibaresinin yer alması ayrıca doğum hadisesine kutsallık atfetmektedir.

1. Dört Doğum (Skr. *catur-yoni*)

Budizm’e göre yaşam sonsuz bir döngü içinde devam etmekte ve bu döngü sadece Nirvāna’ya ulaşmakla sona ermektedir. Dolayısıyla ölüm, hayatın sonu değil yeni bir yaşamın başlangıcı olmaktadır. Yeni başlangıçlar da dört farklı doğum şekliyle meydana gelmektedir. Dört doğum ana rahminde, suda, yumurtada ve değişim yoluyla altı dünyadan birinde yani tanrılar, insanlar, asuralar, *pretalar*, hayvanlar ve cehennemler dünyasından birinde doğmayı ifade etmektedir (Tokyürek, 2019: 352). Ancak asura varlık şekli bu çalışmada ayrı bir başlık olarak ele alınmamış ve beş varlık şekli üzerinde durulmuştur. Bunun gerekçesi aşağıdaki alıntıda açıklanmaktadır:

běş ajun erser bo ol. [tugum tört bolup ajun negül]üg bēş boltı tēser tugumug [sözlemişte tugum]luglarıg katıp bir sözlep. [ajun sözlemişte adırıp] sözlemişke tugum tört bolup [ajun bēş bo]l[ti]. ajun [bēş] bolup yol negülük altı boltı tēser. [a]junug sözlemişte ylıkı ajunı birle katıp bir sözlep. yolnı sözlemişte ylıkı[tn asu]rēni adırıp sözlemişke ajun bēş bolup yol altı boltı. []ç ajun tınl(ı)glar bo erser. bolar yene negününğ uğurınta []/RL’R tēser. az uğurınta tirig tururlar (Alagöz, 2020: 245-246₂₄₋₃₃). “Beş varlık şekli budur. Dört doğum olup varlık şekli niçin beş olmuştur de(nilir)se doğumu tarif etmek doğumluları katıp bir tarif etmek (gerekir). Varlık şeklini tarif etmek ayırt edip tarif edildiğinde doğum dört olup varlık şekli beş oldu. Varlık şekli beş olup yol niçin altı oldu de(nilir)se, varlık şeklini tarif ederken hayvan varlık şekli ile birlikte söylemelidir. Yolu tarif ederken hayvan varlık şeklinden, asurelar ayırt edilip tarif edildiğinde varlık şekli beş olup yol altı olmuştur Varlık şekli canlılar bu ise bunlar yine nasıl özellikleride(nilir)se az zamanda canlı dururlar.”

Metnin bağlamında kilit noktayı oluşturan birkaç kelime deformasyon dolayısıyla okunamıyor olsa da *asurelar* ile ilgili detay ilgi çekicidir. Çünkü bazen beş bazen de altı varlık şekli olduğu ifade edilirken beş varlık şekline *asurelar*ın dahil edilmediği görülmektedir. Bunun sebebinin hayvan varlık şekli içerisinde değişimle doğan varlıklar arasında *asurelar*ın da gösterilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın devamında hayvan varlık şeklinde bu konu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Bir varlığın Samsāra’daki döngüsünün yapılan amellere göre şekillendiği bildirilirken hangi varlık şeklinde doğumların kaç şekilde ve nasıl olduğuna pek fazla yer verilmemektedir. Eski Uygurca Budist metinlerden tespit edilen örneklerde bu doğumların dayanakları açıklanmaktadır: Yumurtada doğumun dayanağı dört, ana rahminde doğumun dayanağı üç, suda doğumun dayanağı iki ve değişim yoluyla doğumun dayanağı bir şekilde meydana gelmektedir.

[yumur]t[ğata tugu]mn[u]η tayakı tört. [u]m[a]yta tugumnuη [taya]kı üç. [ölte şı]ta tugumnuη tayakı iki. büğü keligin tugumnuη tayakı bir (BT XXXVIII : 32₁₋₃)
 “Yumurtada doğumun dayanağı dört(tür). Ana rahminde doğumun dayanağı üç(tür). Suda doğumun dayanağı iki(dir). Değişim₂ yoluyla doğumun dayanağı bir(dir).”

1.1. Yumurtada Doğum (Skr. *andaja*)

Dört doğumdan ilki olan yumurtada doğumun üç formu biyolojik olarak açıklanabilmektedir: İlki memeli canlıların yumurtalığının döllemesi, ikincisi kabuklu yumurtada kanatlı hayvanların döllemesi ve üçüncüsü kabuktan daha ince bir zar içindeki su ile birlikte böcek, solucan gibi hayvanların döllemesi şeklindedir. Yumurtada doğumun dördüncü

formu ise Budizm’de her şeyin temeli olarak görülen bilincin ara varlık görünümünü ifade etmektedir.

[yumur]tga[ta tu]gumnuş tayakı tört tėtiş. ol kayu ol. ‘eş’ilki oruniş [tayanur] ikinti yumurtgaka tayanur. üçünç ölke şıka tayanur. törtünç biligke tayanur. ‘eş’ilki oruniş tayanmakı kayu ol. anasınış karınış ta[şyan]mak ol. ne üçün tayanur tésér. anasınış karını bolsar tnl(ı)g bolur. anasınış karını bolmasar tnl(ı)g bütmez. oruniş tayanmak erser bo ol ikinti yumurtgaka tayanmak kayu ol tésér. kasukış tayanmak ol. negülük tayanur tésér. yumurtganış kasukı bolsar tnl(ı)g bolur. kasukı bolmasar tnl(ı)g bütme[ez]. yumurtgaka tayanmak erser bo ol. üçünç ölke şıka tayanmak [kayu] ol tésér. anasınış karını bolup yumurtga [bo]lu[r]. içinde öl şı bolmasar tnl(ı)g bütmez. öl şı bolsar tnl(ı)g bütér. ölke ş[ı]ka tayanmak erser bo ol. törtünç biligke tayanmak kayu ol tésér antirabavka tayanmak ol. antirabavka negülük tayanur tésér antirabav bolsar tnl(ı)g bolur. antirabav bolmasar tnl(ı)g bütmez biligke tayanmak erser bo ol :: (Alagöz, 2020: 226-227³⁻¹⁶⁻¹⁷). “Yumurtada doğumun dayanağı dört (şekilde) olur. O(nlar) hangileridir? İlki (bir) yere dayanır, ikincisi yumurtaya dayanır, üçüncüsü suya dayanır, dördüncüsü bilince dayanır. İlki yere dayanması hangisidir? Anasının karnına dayanmaktır. Niçin dayanır de(nilir)se anasının karnı olursa canlı olur, anasının karnı olmazsa canlı tamamlanmaz. Yere dayanmak ise budur. İkincisi yumurtaya dayanmak nasıldır de(nilir)se kabuğa dayanmaktır. Nasıl dayanır de(nilir)se yumurtanın kabuğu olursa canlı olur, kabuğu olmazsa canlı tamamlanmaz. Yumurtaya dayanmak ise budur. Üçüncüsü suya dayanmak nasıldır? Anasının karnı olup yumurta olur. İçinde su olmazsa canlı tamamlanmaz, su olursa canlı tamamlanır. Dördüncüsü bilince dayanmak nasıldır de(nilir)se ara varlık şekline dayanmaktır. Ara varlık şekline (dayanmak) nasıldır de(nilir)se, ara varlık şekli olursa canlı olur, ara varlık şekli olmazsa canlı tamamlanmaz. Bilince dayanmak ise budur.”

Anřirabav terimi, canlının ölümü ile yeniden doğumu arasındaki zamanı göstermek için kullanılır. Bu ara dünyada bulunma süresi en fazla 49 gün olup canlıların buradaki tek amacı yeniden doğmamak ve Nirvāna’ya ulaşabilmektir (Tokyürek, 2019: 413). Totenbuch’ta *anşirabav*ın on beş çeşit olduğu yazmakta ve bunlardan üç *anşirabav*ın neler olduğu açıklanmaktadır: *bilgülük kavırasınça beş y(è)g(i)rmi anşirab[av]lar erürler; üç anşirab(a)v üç etöz üç yaraşdurmak üç kaşışdurmak üç tanuklamak. üç anşirab(a)v erser tugmak ölmeklig anşirabav tülteki anşirabav ara bolmaklig anşirabav erür* (Zieme & Kara, 1978: 54₂₋₆) “Bilinmesi gereken on beş *anşirabav* vardır. (Bunlar:) üç *anşirabav*, üç beden, üç birleşim, üç karışım (ve) üç ispattır. Üç *anşirabav* ise; doğum-ölüm *anşirabav*ı, rüyadaki *anşirabav* (ve) arada olan *anşirabav*dır.”

Bir canlının ara varlıktaki görünümünün nasıl olduğu Buddha’nın ara varlık görünümü üzerinden anlatılmaktadır. “(Arzu alemindeki ara varlığın) büyüklüğü beş-altı yaşındaki bir çocuk (bedeni) kadardır. Oysa duyu organları güçlüdür. (Şākyamuni Buddha’nın) Bodhisattva iken (ara varlığı) bir delikanlı (bedeni) kadardı, şekli tamamlanmıştı ve kusursuzluk işaretlerine sahipti. Bu nedenle Bodhisattva ara varlık bedeninde annesinin karnına girdiğinde yüz milyonlarca kıtayı aydınlattı.” (Nakamura, 2010: 42).

Buddha’nın beyaz bir fil şeklinde anne karnına girdiği efsanevi anlatıma göre de beyaz fil aslında onun Bodhisattva iken ara varlık görünümünü ifade etmektedir. “(Beyaz bir fil) bir ara varlık bedeninde (annesinin sağ) tarafını delip (annesinin rahmine) girmedi; o (karnı) doğum kanalından girdi.” (Nakamura 2010: 43). Buddha’nın annesinin karnına girdiği bu anlatı Budizm’de dört doğumdan biri olan *anne karnında doğumu* ifade edecek şekilde yaygınlaşmış görünmektedir.

1.2. Anne Karnında Doğum (Skr. *jarāyuja*)

Eski Uygurca metinlerde anne karnında doğum yani *ög karınta tugum* ifadesinin yanında rahimde doğum için *umayta tugum* kullanımının bulunması, eski ve yeni inanç sistemlerinin birbiriyle kaynaştığını göstermektedir. Hamile kadınların ve çocukların koruyucu ilahesi Umay, Budizm’de bir doğum şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

Budist inanca göre doğum, fiziki olarak meydana gelmeden önce başlamakta ve hem doğuma hazırlık sürecini hem de bu süreçteki mekânı karşılamaktadır. Anne karnı da bebeğin doğumuna kadar geçen sürede ikamet ettiği yer olarak bir hapishaneye benzetilmiş, rahim hapishanesi olarak ifade edilmiştir (SH, 312).

Anne karnında ya da ana rahminde doğumun dayanağının üç şekilde olduğu yukarıda belirtilmişti. BT XXXVIII’de tespit edilen bu dayanakların nasıl olduğu ile ilgili veriler metnin devamındaki deformasyon dolayısıyla okunamamaktadır. Eski Uygurca metinlerde bu konuyla ilgili başka bir veriye de ulaşılamamıştır. Ancak hayvan, insan ve *preta* varlık şekillerinde rahimde doğumun gerçekleştiği belirtilmektedir. Dolayısıyla üç dayanağın bu üç varlık şekli ile ilişkili olması muhtemel görünmektedir. Nitekim anne karnında doğum memeli canlılarda gerçekleşmekte ve bu üç varlık şeklinin tamamında dişi varlıklarda vuku bulmaktadır. Çalışmanın ilgili bölümlerinde yapılan açıklamalar bu konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

1.3. Suda Doğum (Skr. *samsvedaja*)

Suda doğumun dayanağı BT XXXVIII’de belirtildiği üzere iki şekildedir. İnsan ve hayvan varlık şeklinde suda doğum formları gerçekleştiği için bu iki dayanağın bu iki varlık şekli ile ilişkili olması muhtemeldir. İnsan varlık şeklinde suda doğumu fiziki olarak doğum öncesi plasenta sureci olarak düşünmek mümkündür, çünkü doğum öncesinde bebek anne karnında bir suyun içinde bulunmakta ve bu suyun vücuttan atılmasıyla birlikte gerçek anlamda doğum sureci başlamaktadır. Bunun yanında mitolojik olarak da su ile kadın ve doğurganlık bir tutulmuştur. Çünkü su, evrenin potansiyelini ve tüm tohumlarını içinde barındığı rahimdir ve insan türünün ya da özel bir ırkın sudan çıktığını anlatan mitleri ve efsaneleri anlaşılır kılmaktadır (Elliade, 2022: 219-220). İnsan varlık şeklinde suda doğum için *Āmrapāli kız* örneği verilmiştir:

*ölte şıta tugguçılar kimler ol tēser. amrapali kız mandati kız hanta ulatılar erür
(BT XXXVIII : 38⁵³⁻⁵⁴) “Suda doğanlar kimlerdir de(nilir)se Amrapali kız, Mandati han ve benzerleridir.”*

Suda doğan *Āmrapālikā* ya da *Āmrapālī kız*, mango ağacında doğduğu ve erik bahçesini verdiği söylenen bir kadın olarak tanımlanmaktadır (SH, 920). Sözcüğün kökündeki mango anlamına gelen Skr. *āmra* ya da *amalā* ayrıca lekesiz, paslanmaz, saf, beyaz anlamlarına da gelmektedir (SH, 1212). Eski Uygurca Budist metinlerde Buddha’ya mango bahçesi bağışlayan Liccharili bir kadın (Edgerton, 1972: 101a) olarak karşımıza çıkan *Āmrapālī*, efsaneye göre Visali’de kraliyet bahçesindeki bir mango ağacının neminden kendiliğinden doğmuş ve bu nedenle ağacın adını almıştır (Kasai ,2017: 37).

Suda doğum, hayvan varlık şeklinde ise solucan ve balıklarda olduğu gibi nem veya su kaynaklı ortamlarda gerçekleşmektedir (SH, 178). Bu durumda suda doğumu hayvanlar aleminde iki şekilde düşünmek gerekmektedir. İlki yumurtada doğumun bir dayanağı olan, kabuktan daha ince bir zar içindeki sıvı içinde döllenmiş solucan ve böcek gibi hayvanların doğumudur. Bu hayvanlar zar içindeki oluşum süreçlerini tamamlayıp zarın dışına çıktıklarında oksijen alarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Balık gibi suyun içinde yaşayan hayvanlar ise yaşamlarını solungaçlarıyla sürdürmektedirler. Deniz hayvanları özellikle balıklar ve deniz canavarları kutsallık amblemleridir ve suda yoğunlaşmış mutlak gerçekliği temsil ederler. Çünkü suda yaşam, güç ve sonsuzluk vardır (Elliade, 2022: 221).

1.4. Değişim Yoluyla Doğum (Skr. *aupapāduka*)

Değişim yoluyla doğumun dayanağı BT XXXVIII’de bir olarak belirtilmiştir. Ayrıca, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı gibi beş varlık şeklinde de değişim yoluyla doğumun gerçekleştiği belirtilmektedir. Aslında her doğum farklı bir varlık şeklinde yeniden bedenlenmeyi ifade ettiği için fiziki bir şekil değişikliği söz konusudur. Bununla birlikte istenilen bir doğum şekli olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü kurtuluşa yani Nirvāna’ya ulaşmak için insan bedeni ile doğmak Budizm’de bir zorunluluktur. Değişim yoluyla doğmanın ise kurtuluşa götürmediği anlaşılmaktadır:

ozgurgalı kutgaraglıg için [bügü keligin tugumta tugmadın umay]ta tugmakı kayu ol tēp tēser (BTXXXVIII 34₃₂₋₃₃) “Kurtuluş₂ için değişim yoluyla doğmadın, ana rahminde doğmak”

Değişim yoluyla doğmak bir çeşit şekil değiştirmedir. Fiziki olarak hayvanlar arasında bu değişimi yani metamorfozu açıkça görebilmekteyiz. Henüz olgunlaşmamışken larva formunda olan böcek, kurtçuk, tırtıl, iribaş gibi hayvanlar erginleşme döneminde başkalaşım geçirmektedir. Örnek olarak tırtılın kelebeğe, iribaşın kurbağaya, kurtçuğun sineğe dönüşmesi verilebilir (Campbell & Reece 2008: 634, 669). Doğal yaşamın bir parçası olarak meydana gelen bu şekil değiştirme olayı zamanla doğayı gözlemleyen insanların düşüncelerine ve inançlarına da yansımıştır. Bu yansımaları da edebi ürünlerde ve dini metinlerde görmek mümkündür.³

Fiziki değişimin yanında fizikötesi bir değişim de söz konusudur. Budizm’de değişim yoluyla doğum, ebeveynsiz ve tam olgunlukta gerçekleşmektedir. Dhyani Buddhalar ve Tuşita cennetinden gelen Bodhisattvalar böylesine mucizevi bir kökene sahiptir (SH, 196): *bo darni nomug tutar için uzatı burhanlar üdinte updi çeçek üze bugün k[eli]gin tuga[rm(e)n] neñ y(e)me ög karnınta [etöz] tutmaz[m(e)n]* (BT L 56₀₀₆₃₋₀₀₆₅) “Bu Dhāraṇīsūtra’yı (elinde) tutup (okuyanlar) için daima Buddhalar zamanında su zambağı çiçeği ile değişim yoluyla doğarım, hiçbir surette anne karnında [beden] tutmam.” *ol tnl(ı)glarnıñ etözlerinteki y(a)vlak ağır tsui érinçü ayıg kılınçları barça arıyur alkınur .. ol etözleri teğşilip adın yñaklardakı arıg burhanlar uluşınta upudi lénhwa çeçek içinte tugarlar .. umaydaki .. ölte şıdaki .. yumurtgadakı .. etözüg teğınmezler ..* (BT L 94₀₃₈₀₋₀₃₈₄) “O canlıların bedenlerindeki kötü, ağır günahları₃ tamamen yok olur₂. O bedenleri değişip diğer yönlerdeki temiz Buddhalar yerinde (tanrı varlık şeklinde) su zambağı çiçeği içinde doğarlar. Ana rahminde, suda (ya da) yumurtada (yeni) bedeni (varlık şeklini) meydana getirmezler.”

Tanrı, cehennem ve *preta* varlık şekilleri fiziki olarak bilinemediği için bu varlık şekillerinde fizik ötesi bir değişim söz konusudur.

2. Beş Varlık Şekli (Skr. *pañca yānani*)

Dört doğum, beş varlık şeklinden birinde gerçekleşmektedir.

tört tugum bo erser bēş ajuñ kaç ol. t(e)ñri. yalñok. yılki. prēt. tamu ol. (BT XXXVIII : 36₄₆₋₄₇) “Dört doğum bu(nlar) ise beş varlık şekli nedir? Tanrı varlık şekli, insan varlık şekli, hayvan varlık şekli, *preta* varlık şekli (ve) cehennem varlık şekli(dir).

2.1. Tanrı Varlık Şekli (Skr. *deva-yāna*)

Budizm’deki tanrı kavramı bir yaratıcıyı ifade etmez. Yani Tanrı yaratıcı değil, doğum ölüm döngüsü içinde yeniden yaratılan varlıkları karşılamaktadır (Tokyürek 2019: 381). Bu durum Budist metinlerde geçen *bo kopda kötrülmiş nom eligi atlıg nom erdinig tükel bitiyü teğinip tengri ajunta tapıgçısı bolgay men* (AY 12₃₋₆) “Bu her yere götürülmüş dharmaraja adlı dharma

³Daha geniş bilgi için bkz. Elmalı, Murat. “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz”. (2012).

cevherini tamamlamış² tanrı varlık şeklinde ibadetçi ve hizmetçi olacağım.” şeklindeki ifade açıkça görülmektedir. Ancak Hint inançlarında Dünya'nın yaratılış öyküsüne baktığımızda bir yaratıcı kavramıyla da karşılaşmaktayız. Her ne kadar farklı yorumlar arasında makbul olan ve suyu varoluş sırasında ilk sıraya yerleştiren bir versiyon bulunmasa da Dünya yaratılırken sular çoğalma arzusundadır ve *tapas* süreciyle altın bir yumurta üretir. Kökeni *tap* 'ısı'sözcüğüne dayanan terim, Hint sofu idaresinin yoğun fiziksel ısı üretme işlemine merkezine yerleştirdiğini göstermektedir. Bu yumurtadan bir yıl içinde konuşmaya başlayan Pracāpati doğar. Hint inançlarında önemli bir yer tutan Pracāpati'nin temel özelliği ise bir yaratıcı 'Yaratıkların Efendisi' olmasıdır ve buradaki yaratık her şeyi kapsar (Keith, 2021: 73).

Budizm'de tanrı varlık şeklinde doğumun sadece değişim yoluyla meydana geldiği belirtilmektedir.

t(e)ṅrite kaç tugum ol tēser. bir tugum ol. kayu tugum ol tēser. bugün keligin tugum ol (BT XXXVIII : 36₄₇₋₄₈) “Tanrı varlık şeklinde doğum kaç defadır de(nilir)se, bir kez doğumdur. Hangi doğum den(ilir)se değişim² yoluyla doğumdur.”

Tanrı varlık şeklinde değişim yoluyla doğan, yani değişime uğrayan varlıkların başında Bodhisattvalar ve Buddhalar gelmekte (SH 142a, 178b, 196a) ve tanrı varlık şeklinde ikamet edilen farklı cennetler bulunmaktadır. Bütün Bodhisattvaların Buddha olarak yeniden doğmadan önceki yerleri Tuşita cennetidir (SH 276a) ve bu cennette yaşayanların boyu 910 metre, yaşam süreleri ise beş yüz yetmiş altı milyon yıl olarak bildirilmektedir (Tokyürek 2019: 391). Buddha Amitābha'nın batıdaki cenneti olarak bilinen Sukhāvātī ülkesinde sadece erkeklerin ikamet ettiği, kadınlar olmadığı için anne karnında doğumun gerçekleşmediği belirtilmektedir.

yaşamakın titdükte sukavati uluşta odgurak adırtlıg tuggalı bolurlar, ol sukavati uluş ar[ıg] süzök erip, tişi kişiler yok erür, tişi kişiler yok için ög karında turmakta ulati turum a[ras]ı yme yok erür (Karaayak, 2017: 64₄₄₆₋₄₅₀) “Yaşamın sona erdiğinde Sukhāvātī ülkesinde/ cennetinde şüphesiz özel (bir şekilde) doğmuş olacaklar(dır). O Sukhāvātī ülkesi/ cenneti tertemiz olup dişi kişiler yoktur. Dişi kişiler olmadığı için anne karnında doğum, dahası durum arası bile yoktur.”

Bazı cennetlerde sadece erkekler ikamet etse de Totenbuch'tan alınan aşağıdaki örnekte aslında Buddha olabilmek için bir sonraki doğumda mutlaka ana rahminde doğumun gerçekleşmesi gerektiği belirtilmektedir.

alku tnl(i)glarını asıglığına burhan kuṭın bulayın sakınp; köjülüğ hung ujik sakınp, ög karında tugum tuṭgu ol. monṭag sakınsar, ög karında meñiligin ornanıp, kēnki ajunta ögretinmeksizin nom tudaçı bolur (Zieme & Kara, 1978: 76₂₂₂₋₂₂₆) “Bütün canlıların menfaatine Buddha şefaatinin bulayım (diye) düşünüp, gönüllü hung hecesi (olarak) düşünüp, anne karnında dünyaya gelecektir. Bunun gibi düşünse, anne karnında mutlulukla yerleşip sonraki dünyada öğrenmeden öğretiye sahip olacaktır.”

2.2. İnsan Varlık Şekli (Skr. *manuṣya-yāñā*)

İnsan varlık şekli istenilen bir varlık şeklidir, çünkü kurtuluşa sadece bu yoldan ulaşmak mümkün olabilmektedir. İnsan varlık şeklinde doğum dört şekilde meydana gelmektedir.

yalḥokta kaç tugum ol tēser. tört tugum ol. yalḥokta yumurtgata tugum kayu ol tēser. şaili upaşailita ulatılar erür. yalḥokta umayta tugguçılar erser. bo öz yalḥoklar erür. ölte şita tugguçılar kimler ol tēser. amrapali kız mandati kız hanta ulatılar erür. yalḥok((lar))ta bugün keligin tuggu[ç]ılar kimler ol tēser. kalp başlagımtaki yalḥoklar erür (BT XXXVIII : 36, 38₄₈₋₅₄) “İnsan varlık şeklinde doğum kaç defadır de(nilir)se dört defadır. İnsan varlık şeklinden ve yumurtadan doğum hangisidir de(nilir)se şaili upaşailita (ve) dahasıdır. İnsan varlık şeklinden ve ana rahminden doğanlar ise, bunlar gerçek insanlardır. Suda doğanlar kimlerdir

de(nilir)se Amrapali kız, Mandati han ve benzerleridir (ve) insan varlık şeklinden değişimle₂ doğanlar kimlerdir de(nilir)se zamanın en başlangıcındaki insanlardır.”

İnsan varlık şeklinde ana rahminde doğanların gerçek insanlar olduğu nettir. Ancak diğer doğum şekillerinin açıklanabilmesi için yazılı metinlerin yanında mitolojik verilerden yararlanmak da bir zorunluluk haline gelmektedir.

Yumurtada doğanları ifade eden *śaili upaśailita*, Skr. *śailōpaśailau* yumurtadan doğan iki kişinin adı olarak bilinmektedir. Çince *Abhidharmakośa-bhāṣya*'da bir satıcının Ç. *shiluo* 'Büyük Dağ' ve Ç. *wuposhiluo* 'Küçük Dağ' olmak üzere iki çocuğu olduğu, doğum yerleri dağın yakınında olduğu için böyle adlandırıldıkları ve sonunda bu iki çocuğun keşiş olarak arhatlığa eriştikleri bildirilmektedir. Bu doğum formunun nereden geldiği belli olmamakla birlikte Çince metinde bunların dışında iki örnek daha varken eski Uygurca metninde sadece bu iki isim yer almaktadır (Kasai, 2017: 37). İnsan varlık şekli ve hayvan varlık şeklinde meydana gelen yumurtada doğumun dört formu bulunmaktadır. Memeli canlıların yumurtalığının döllmesi her iki varlık şeklinde de gerçekleşmektedir. Yumurtanın içinde oluşumunu tamamlayan kanatlı hayvanların ve yumurtadan daha ince bir zar içindeki suyla birlikte gelişimini tamamlayan solucan gibi canlıların da hayvan varlık şeklinde doğumu meydana gelmektedir. Yumurtada doğumun bir formu olan *antribavin* ise hangi varlık şeklinde meydana geldiği belirtilmemiştir. Ancak insan varlık şeklinde yumurtada doğumun ara varlık formu olması ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Yumurtada doğum formu önceki bölümde detaylı bir şekilde açıklandığı için burada varlık şekilleri ve doğum formları arasındaki korelasyona dikkat çekmek uygun bulunmuştur.

Suda doğanlara Çince *Abhidharmakośa-bhāṣya*'da *Āmrapālī* kız ve *Mandati* Han dışında üç örnek daha verilmektedir, ancak eski Uygurca metninde sadece iki örnek yer almaktadır (Kasai, 2017: 37). Mucizevi bir şekilde doğduğu için annesi bilinmeyen, aynı zamanda çok güzel olduğu ifade edilen *Āmrapālī*'nin suda doğanlara örnek gösterilmesi ilginçtir. Hem sözcüğün kökündeki anlamdan dolayı ağaç kültürüne hem de suda doğum dolayısıyla su kültürüne burada değinmek gerekmektedir. Çünkü Türk kültüründeki ağaç kültürüne göre bir ağacın gövdesinden türeme anlatımlarıyla benzerlik göstermektedir. Yerin altına inen kökleri, göğe doğru yükselen gövdesi ve gökyüzüne uzanan dallarıyla ağaç yaşamın, varoluşun sembolü haline gelmiştir. Ayrıca ağaç kovuğunda türeyiş ile ilgili anlatılar kadının doğurganlığını sembolize etmektedir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın kutsal yer-su tarafından gönderilen ve bir ağacın kovuğunda gördüğü bir kızla evlenip çocuklarının olması; Türeyiş Destan'ında kayın ağacının üzerine inen bir ışıktan sonra şişkinlik oluşması ve dokuz ay on gün sonra bu ağacın gövdesinden beş çocuğun doğması buna örnektir (Duran, 2012: 116). Ayrıca su kültürüne baktığımızda da suyun doğurganlık ile ilişkili olduğu görülmektedir. Su, evrenin tüm tohumlarını içinde barındıran evrensel bir rahim olarak tazelik ve doğurganlıkla bağdaştırılmıştır. Sular, yaşamın içindedir ve onu canlandırır. Ayrıca suyla yıkanmak hem eski yaşamdan yeni yaşama, ölümden doğuma bir dönüşü, hem de ruhun madde dünyasına dönüşünü temsil etmektedir (Eliade, 2003: 199; Akman, 2002: 1).

Değişimle doğanlar için 'en başlangıçtaki insanlardır' denilmiştir. Değişimle doğumda değişiminin fiziki bir şekil değiştirme olduğu düşünüldüğünde bu ibareden insanların başlangıçta fiziki olarak farklı bir görünüme sahip olduğu, daha sonradan evrim geçirerek bugünkü fiziki görünümü kazanmış olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Hayvan Varlık Şekli (Skr. *tiryagyoni/ tiryagyoni-gati*)

Hayvan varlık şeklinde doğumun dayanağı dört olarak belirtilmektedir.

alku kamag yilki yoluntaki tört tugumlug tnl(i)glar üçün ... (BT II : 39⁷⁷⁵⁻⁷⁷⁷)
“Bütün₂ hayvan (varlık şekli) yolundaki dört doğumluk canlılar için ...”

yilkıda kaç tugum ol tēser. 4 tugum ol. yilkıda yumurtgata tugguçı kimler ol tēser. uçar kuş kuzgunta ulatılar erür. yilkıda umayta tugguçı kimler ol tēser gau aśvata ulatılar erür. yilkıda ölte şıta tugguçı kimler ol tēser. [ku]rt koñuzta ulatılar erür:

yilkuta bögü keligin tugguçı[lar kimeler] ol tésér. huulr asurèlar erür (BT XXXVIII : 38⁵⁵⁻⁶⁰) “Hayvan varlık şeklinde doğum kaç şekildedir de(nilir)se dört doğumdur. Hayvan varlık şeklinde yumurtada doğanlar kimlerdir de(nilir)se uçan kuş, kuzgun ve dahasıdır. Hayvan varlık şeklinde ana rahminde doğanlar kimlerdir denilirse gau asva ve dahasıdır. Hayvan varlık şeklinde suda doğanlar kimlerdir de(nilir)se kurt, solucan ve dahasıdır. Hayvan varlık şeklinde değişim₂ yoluyla doğanlar kimlerdir de(nilir)se ejderhalar, asureler’dir.”

Örnekte ana rahminde, suda ve yumurtada doğanların hangileri olduğu açık bir biçimde anlaşılmaktadır. *Umayta tugum* hayvan varlık şeklinde bütün memelileri kapsamaktadır. Brahmi alfabesiyle yazılan *gau asva* hayvan varlık şeklinde plasentada doğumu ifade etmektedir. *Gau* ‘inek’, *asva* ise ‘at’ demektir (Kasai 2017: 38). Suda doğanlar kabuktan daha ince bir zar içerisindeki sıvı içinde doğan solucanlar ve böcekler, ayrıca deniz canlılarıdır. Yumurtada doğanlar ise kanatlı hayvanlardır. Değişim yoluyla doğumda ejderha örneği mitolojik olmakla birlikte başka bir hayvanın değişim geçirmiş şekli olarak tasavvur edildiği kabul edilebilir. Bunun yanında Türk mitolojisinde ve destanlarında da ejderha, “Yel Büke”, “Evren”, “Luu” olarak sıklıkla geçmektedir. Büyük yılan şeklinde, kulaklı-boynuzlu, kanatlı, pençeli, ağzından ateşler çıkaran, gövdesi pullu bir yaratık olarak su kaynaklarını ve yağmur bulutlarını temsil etmektedir. Eski Türk inançlarında bolluk, bereket, refah, güç, kuvvet ve iyilik verici olarak ortaya çıkmıştır (Duran, 2012: 119). Ayrıca bulutlarda ve göllerde yaşayan ejderhalar yıldırımın efendileridirler. Göğün sularını boşaltarak tarlalara ve kadınlara bereket dağıtırlar (Elliade, 2022: 235).

Asureler ise kin, kibir, övünme ve öfke gibi ihtiraslara bağlı olup, hayvan, *preta* ve cehennem varlık şeklinde doğabilen varlıklardır ve insanlardan yukarıda, tanrılardan aşağıda; tanrı olmayan çirkinler olarak gösterilmektedirler (Tokyürek, 2019: 376). Ancak net bir fiziki tanımlaması bulunmamakla birlikte, ifritler ve yılanlar olarak bilindiği ve yerin altında yaşadıkları ifade edilmektedir (Pattanaik, 2016: 63). Bu noktada ejderha ile *asurelerin* fiziki olarak ortak bir varlığa, bir yılanla benzetildiği dikkat çekmektedir. Bunun yanında yılanların kabuklarını değiştirerek yaşamlarını sürdürmekte olduklarını unutmamak gerekmektedir. Tabiatı gereği meydana gelen bu kabuk değiştirme olayı hayvan varlık şeklinde değişimle doğum olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.4. *Preta* Varlık Şekli (Skr. *preta-gati*)

Pretaların / aç ruhların da *umayta tugum* dolayısıyla memeli canlılar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gerçek *pretalar* değişim yoluyla doğanlar olarak belirtilmektedir.

prèta kaç [tugum ol tésér. iki] tugum ol. kayu [tugu]m ol tésér. umay [bügün keligin] tugum erür. prèta umayta tugguçı kimler ol tésér. bar erti bir prèt(a)nç. küntü[z]ine tugur[ur] bēş yüziğ küntüz ök yeyür erti. tünlesinte t[ugurur] b[ē]ş yüziğ tünle ök yeyür erti. a[ni] tugurmuşım [yè]mişim eyin bulmaz tutmaz kanmakım tēp : noml[atılmış] erser bo ol. [pr]èta bugün keligin tugguçı kimler o[l tésér] bugün keligin tugguçı [prèt]lar öz erür (BT XXXVIII : 38,40⁶⁰⁻⁶⁷⁻⁶⁸) “*Preta* varlık şeklinde kaç doğum (vardır) de(nilir)se iki doğumdur. Hangi doğumdur de(nilir)se ana rahminde değişim₂ şekliyledir. *Preta* varlık şeklinde rahimde doğanlar kimler(dir) de(nilir)se bir *preta* vardır. Gündüzleri doğurur, beş yüzü gündüzleri de yer. Akşamları doğurur, beş yüzü akşamları da yer idi. Onu doğurmuşum, yemişim uygun bulmaz tutmaz tatmin olmam diye vaaz verdimiş ise budur. *Preta* varlık şeklinde değişimle doğanlar kimler(dir) denilirse değişimle₂ doğanlar *pretaların* aslıdır.”

Preta varlık şeklinin acılı bir varlık şekli olduğu nettir. *prèt ajanınnta tüstüklerinte ağızlarınta oot yalın ünüp isig özlerin tükel ilginü umazlar* (Rohrborn, 1971: 26²¹⁵⁻²¹⁹) “*Preta*(lar) dünyasına düstüklerinde ağızlarından ateş₂ yükselip canlarına tamamen yapışamazlar.” Bunun gerekçesi olarak da cenaze töreninin yapılamamış olması gösterilmektedir.

Budizm’de ölen kişinin arkasından *sraadhū* adında bir cenaze töreni yapılır. Eğer cenaze töreni yapılmazsa ölen kişinin sebepli bedeni Vaitarni nehrini geçmeden, hayalet yani *preta* biçiminde yaşayanların diyarında oyalanır. Kötü bir şekilde ölen ve öldüğü bilinmeyen, bu sebepten de cenaze töreni yapılmayan kişilerin nedensel bedenleri ise *pretaya* dönüşür. Aslında onlar *pitrd*irler yani birilerinin atalarıdır. Arkalarından cenaze töreni düzenlenmediği için ne ölümler diyarına ulaşabilmişler ne de yaşayanların diyarında kabul görmüşlerdir. Bir yeri hayaletlerin basması aslında dikkatleri üzerine çekmeye çalışan kaybolmuş bir ruhun haykırışı olarak değerlendirilmektedir ve bu ruhların kurtuluşu için *sraaadhū*n değiştirilmiş hali olan *atmasanti* merasiminin yapılması gerekmektedir (Pattanaik, 2016: 90-91). Ölümden sonra *pretaya* dönüşen ruhun değişim yoluyla doğumu gerçekleşmiş olmaktadır ve bunların asıl *pretalar* olduğu ifade edilmektedir.

Sogd. *pr’yt* < Skt. *preta* ‘aç ruh’, Sogd. *pretanç* < Skt. *preti* ise kelime itibariyle ‘dişi aç ruh’ anlamına gelmektedir (Wilkins, 2021: 562). Buradan *pretalar*ın erkek, *pretanç*ların ise dişi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Sogdça *-anç* isimlere gelen ve dişilik belirten bir ektir (Gershevitch, 1961: 158). *Pretanç*lar dişi varlıklar olarak doğum döngüsünü devam ettirmektedirler. Ancak ne *pretalar*ın ne de ana rahminde doğan *pretanç*ların fiziki görünüşleri ile ilgili net bir açıklama bulunmamaktadır. Sadece Uygurca *Maytrisimit*’te *pretalar* için *ulug bedük etözlüg prèt* (Tekin, 2019: 157¹⁰⁻¹¹) ‘büyük ve yüksek vücutlu aç ruhlar’ ibaresi geçmektedir.

2.5. Cehennem Varlık Şekli (Skr. *naraka-gati*)

Önceki varlık şeklindeki kötü eylemlerin sonucu olarak cehennem varlık şeklinde doğum meydana gelmektedir ve cehennem oldukça eziyetli bir yer olarak betimlenmektedir⁴:

tamuta kaç t[ugum] ol. bir tugum ol. kayu [tugu]m ol tésér. bugün keligin tugu[m erür] (BT XXXVIII : 40⁶⁸⁻⁶⁹) “Cehennem varlık şeklinde kaç doğum vardır. Bir doğum vardır. Hangi doğum de(nilir)se değişim yoluyla doğumdur.”

Değişim yoluyla doğumun mahiyeti örneklerde net olarak açıklanmamıştır ancak değişimin bir şekil değiştirme olduğunu unutmamak gerekmektedir. Halk arasında cehennem zebanisi olarak tasavvur edilen ve korkutucu bir görüntüye sahip olan bu varlıkları *Maytrisimit*’te cehennem tasvirlerinde görmekteyiz. *Maytrisimit*’te domuz başlı, geyik başlı, iri yapılı cehennemlik ruhlardan bahsedilmektedir: *tamudın ozup kurtulup amtı bu kiçig tamularda tugmuş erür biz .. munta tugup örtlüg temirliç torların yörgenmiş ulug bedük etözümüz erür yine yime tonguz başlıç sığun başlıç tamulug özütler* (TekinMaitr, 145³⁴⁻⁴²) “Cehennemden kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğmuşuzdur. Burada doğup alevli demirlerden ağlarla çevrilmiş büyük yüksek vücutlarımız vardır. Ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar çevremizde dolaşp üç çatalı mızrak ile vururlar.” Ayrıca *Maytrisimit*’te cehennem zebanileri dışında cehennem varlık şeklinde doğan varlıkların da bedensel değişimi görülebilmektedir. Diğer bir örnekte de *tumşuklug tarmaklag bolgay kel-/// tolç etözümüzni sorarlar ... amarı inçe tēp tēyürler biz öñre kişi ajunıta erken adınamrakın amranmak ogrınta* (TekinMaitr, 177-178¹⁴⁻²⁰) “Gagalı, pençeli vücutlar (gelip) bütün vücudumuzu emerler. Bazıları şöyle derler: Biz vaktiyle insanlar aleminde iken başkasının sevgilisini sevmek sebebiyle (günah işledik)” denilmektedir. Örneklerden de görüldüğü üzere cehennemde doğanların fiziki görünüşleri çeşitli hayvan vücutları ile temsil edilmektedir (Uğur, 2019: 75-77). Önceki karmanın bir sonucu olarak cehennemde doğum meydana gelmektedir ve burada kalış süresi oldukça uzun olsa bile sonsuz değildir.

⁴Cehennem tasvirleri için bkz. Arat,Reşit Rahmeti. *Uygurlarda İstihlala Dair*. (1987): 364-389; Elmali, Murat. *Daşakarmapathāvadānamālā* (2016).; Tekin, Sinasi. *Uygurca Metinler II*, *Maytrisimit* Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram. (2019).; Uğur, Fatih. “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Cehennem Algısı ile İslami Dönem Eserlerindeki Cehennem Algısının Karşılaştırılması”. (2019).

3. Umay Üzerinden Türklerin Budizm’e Katkısı

Budizm öncelikli olarak yüksek zümrelerde ve erkekler arasında yayılmaya başlamış ve kadınların Budist örgüte kabulü başlangıçta dirençle karşılaşmıştır. Bizzat Buddha, “Eğer Budizm bin yıl yaşayacaksa bu kadınlar yüzünden yüz yıl yaşayacaktır.” (SH, 1937: 158b) diyerek evrensel olmaktan çok uzak bir dini görüş ortaya koymuştur. Bu tutum üvey annesi Mahāprajapati’nin Budist örgüte kabul edilmesiyle değişmeye başlamıştır. Mahāprajapati, kocasının ölümünden sonra Buddha’nın topluluğuna katılmak istediğini dört defa tekrarlamış ve reddedilmiştir. Aynı zamanda müridi, kuzeni, en büyük yardımcısı olan Ananda’nın da etkisiyle Buddha’nın aydınlanmasının altıncı yılında kadınlar örgüte alınmaya başlanmıştır (Güngören, 1981: 69-70). Ancak Mahapajapati ve beraberindeki kadınlar *bhikkhuni*ler yani kız kardeşler olarak kabul edilmiş ve kadınlar örgütü erkekler örgütünün altına, Buddha’nın saptadığı “Sekiz Ağır Kural”a <Skr. *attha garu dhamma* uymaları koşuluyla bağlanmışlardır (Şatır, 2005: 133).

Budist toplulukta kadınlar canlıları günaha sevk eden, arzu ve isteklerine gem vurulmaz varlıklar olarak kabul edilmektedir (SH, 1937: 345b). Nitekim Buddha aydınlanmaya erişmeden önce Māra’nın şehvetli kızlarına karşı büyük bir mücadele vermiştir. Mara, Buddha’yı son bir çabayla yolundan çevirmek için üç kızını Buda’nın yanına göndermiş, kızlar bütün güzellikleri ve çekicilikleriyle Buda’yı baştan çıkarmaya çalışmış, ancak Buddha derin meditasyonunu bozmayarak aydınlığa ulaşabilmiştir (Ruben, 1947:104).

Temelde Türk toplumunun kültürüne ve yaşam tarzına uygun olmayan bir inanç sistemi olan Budizm ile Türkler erken dönemlerde tanıştıkları halde bu inanç halk arasında çok sonraları yaygınlaşabilmiştir. Toplumsal yaşamda kadın ve erkeği eşit konumlandıran, savaşçı bir toplum olan Türklerin savaşmayı ve et yemeyi yasaklayan, sadece tapınaklarda ibadete izin veren bir dinin benimsemesi başlangıçta doğal olarak kabul görmemiştir.

Ataerkil bir toplum yapısına rağmen eski Türk toplumlarında kadın ile erkek eşit görülmüş, hatta hakan eşleri devlet yönetiminde görev alarak yüksek bir statüye de sahip olmuştur. Ancak farklı dinlerin benimsenmesiyle meydana gelen zihniyet değişimleri kadının statüsünü sarsmıştır. Kadına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olan Budizm⁵ her ne kadar bu olumsuzluğu toplum yaşamına yansıtmış olsa da diğer taraftan Türk toplumunun kadına verdiği yüksek değer de Uygur Budizm’ine yansımıştır denilebilir. Nitekim çalışmanın temelinde yer alan doğum kavramının kutsal bir varlık olan Umay ile eşleştirilmesi kadına da kutsallık atfetmektedir.

Türklerin en eski inançlarında tabiatta bazı gizli kuvvetlerin varlığına inandıkları görülmektedir. Bu gizil kuvvetler dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç gibi çeşitli unsurlarda yer almaktadır (Kafesoğlu, 1997: 302). Evrende büyük ve güçlü olan varlıklara bir nevi kutsallık atfedilerek kolektif bir bilinç ile varoluşun açıklanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu kavramların birçoğu evrenle ilişkili olmakla birlikte geniş anlamda kadın ve doğum ile özleştirilmektedir. Su ve toprak yani yeryüzünün en önemli iki unsuru evrenin temelini oluşturmaktadır ve arkaik inançlarda varoluşu açıklamaktadır. Kökü toprağın derinliklerinde olan ama yeryüzünde gelişen ve dallanıp budaklanan ağaç da yaşamın devamlılığını ve üretkenliği sembolize etmektedir. Çünkü ağaç simgesinin mitolojilerde ve dinlerdeki anlamı yenilenme, yeniden yaratılma, yaşamın ve gençliğin kaynağı, ölümsüzlük ve mutlak gerçekliğe dayalı fikirlerle bağlantılıdır (Eliade, 2020:18). Evrensel bir rahme benzetilen mağara da yaşamın sürekliliğini sembolize etmektedir. Bu süreklilik de doğurganlık ile devam edebilmektedir. Evrenin sonsuzluğu ve sürekliliği kadının varlığı ve doğurganlığı ile özleştirilerek kadın ve doğum hadisesi kutsal kabul edilmiştir.

⁵Daha geniş bilgi için bkz. Tokyürek, Hacer. “Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”, (2016) :301-310; Sevım, Serap. “Altun Yaruk’ta Kadın Bedeniyle Doğmak”. *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi*. (2022): 217-230.

Türklerin doğaya duydukları saygı, aynı zamanda kadına duyulan saygı ve değeri de ifade etmektedir. Gerek toplumsal değişimler gerekse çeşitli faktörle bağlı olarak meydana gelen zihniyet değişimi her ne kadar kadına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olsa da kadının değerini yok edememiştir.

Sonuç

Budizm’de nihai hedef olan Nirvāna’ya ulaşana kadar devam eden doğum-ölüm döngüsü beş varlık şeklinde, dört farklı doğumla meydana gelmektedir. Eldeki verilere göre tanrı varlık şekli ile cehennem varlık şeklinde sadece değişim yoluyla doğmak söz konusudur. *Preta* varlık şeklinde hem rahimde hem de değişim yoluyla doğum; insan varlık şekli ve hayvan varlık şeklinde ise bütün doğum şekilleri meydana gelmektedir. Bu varlık şekillerindeki doğumların esas olarak görülen gerçekliğe göre değerlendirilmesi gerekirken bazı doğumları görülen gerçekliğe göre açıklamak mümkün olmadığı için mitolojik anlatımları da ele alma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Budizm yayıldığı her coğrafyaya uyum sağlamış ve o toplumun kültürüyle kaynaşmıştır. Bu yönüyle diğer bütün inanç sistemleriyle karşılaştırıldığında Budizm, esnek yapılı inanç sistemlerinden biridir. Nitekim Uygur Budizm’inde de eski ve yeni inancın bir sentezini görmek mümkündür. Budist inanca göre yeniden doğumlardan biri olan *ög karınta tugum* ‘anne karnında doğum’ Türk toplumunda kadınların ve çocukların koruyucu ilahı olan Umay ile eşleştirilmiş ve *umayta tugum* ‘rahimde doğum’ başlangıçta sadece kadınların doğurganlığını ifade ederken anlam genişlemesine uğrayarak bütün dişi canlıların doğurganlığını karşılamıştır.

Evren ve varoluş algısının kadın ve doğurganlık ile ilişkilendirildiği bir kompozisyon karşımıza çıkmaktadır. Evrenin sonsuzluğu bazı varlıklarla, bu varlıklar da kadın ile sembolize edilmiştir. Türklerin en eski inanç sisteminde yeryüzünü ve kadını sembolize eden Umay ilahesinin doğum ile eşleştirilmiş olması da kadına kutsallık atfetmektedir. Budizm’de olumsuz özellikler atfedilen kadının Türk kültüründe sahip olduğu yüksek değer inanç sistemine yansiyarak kadının lehine şekillendirmiştir. Yaşamın varlığı ve sürekliliği kadının doğurganlığı ilişkilidir. Kadın, hayat döngüsünün tam merkezinde konumlandırılmıştır ve yaratıcının yeryüzündeki yansımaları sembolize etmektedir. Yani kutsalın tezahürüdür.

Kısaltmalar

AY: Altun Yaruk

BT II: Berliner Turfan-Texte

Ç: Çince

SH: Soothill ‘A Dictionary of Chinese Buddhist Terms’

Sogd: Soğdça

Skt: Sanskritçe

TT: Türkische Turfan Texte

KT: Kül Tigin

T: Tonyukuk

KAYNAKLAR

Akman, E. (2002). Türk ve Dünya Kültüründe Su Kültü Üzerine Düşünceler. Kastamonu Eğitim Dergisi, 10 (: 1-10).

- Alagöz, N. (2020). Berlin Turfan Koleksiyonundaki Bir Yüzü Türkçe Diğer Yüzü Çince Olan Uygur Harfli Yazmalar (Giriş, Metinler, Tıpkıbasımlar). (Yayımlanmamış yüksek lisan tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Arat, R.R. (1987). Uygurlarda İstılahlara Dair. Hazırlayan Osman Fikri Sertkaya. Makaleler Cilt I. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü. s.364-389.
- AY, Kaya, C. (2021). Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BT II, Röhrborn, K. (1971). Eine Uigurische Totenmesse. Berlin: Akademia Verlag. (Text Übersetzung Kommentar Raksimiles.) Berliner Turfan-Texte II.
- BT XXXVIII, Kasai, Y. (2007) *Die alturkischen Fragmente mit Brāhmī-Elementen*. Belgium: Brepols Publishers n.v. Turnhout. (unter Mitarbetit von Hirotohi Ogihara). Berliner Turfan-Texte XXXVIII.
- BTL Kara, G., Zieme, P., Tugusheva, L. (2022), Avalokiteśvara-Sūtras, (Edition altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus Turfan und Dunhuang) Berliner Turfantexte L, Belgium: Brepols Publishers n.v. Turnhout.
- Campbell, N. A., Reece, J.B. (2008). Biyoloji. Ed. Ertunç Gündüz, Ali Demirsoy ve İsmail Türkan. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London: Oxford University Press, Ely House.
- Çoruhlu, Y. (2002). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Duran, R. (2012). Mitoloji ve Din. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları: Vol. 1493.
- Elliade, M. (2022). Dinler Tarihine Giriş. 4.Baskı, Çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Elliade, M. (2020). Mitler, Rüyalara ve gizemler. 2.Baskı, Çev. Cem Soydemir, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Elmalı, M. (2012). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz, Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Yıl IV, Sayı 2-1, Temmuz 2012 “Kültürümüzde Tebdil-i Kıyafetler”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun.
- Elmalı, M. (2016). Daşakarmapathāvadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gershevitch, I. (1961). A Grammer of Manichean Sogdian, Publications of the Philological Society. Oxford: Basil Blackwell.
- Gömeç, S.Y. (190). Umay Meselesi. Tarih İncelemeleri Dergisi, 5(1) s. 277–282.
- Güngören, İ. (1981). Buda ve Öğretisi. İstanbul: Yol Yayınları.
- İnan, A. (1968). Makaleler ve İncelemeler: Umay İhalesi Hakkında. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1997). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karaayak, T. (2017). Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Sözcük Varlığı. (Yayımlanmamış yüksek lisan tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Keith, A.B. (2021). Hint Mitolojisi Efsaneler ve İnançlar Diyarı. Çev. İnönü Korkmaz, İstanbul: Maya Kitap.

- Köksel, B. (2011). WOMEN in ORHON LEGENDS. e-Journal of New World Sciences Academy: Humanities. 6(2), 331-341.
- Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2020) .Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugât'it-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nakamura, H. (2010). Buddha. Çev. Zeynep Seyhan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ölmez, M. (2015). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Pattanaik, D. (2016). Hint Mitolojisine Giriş Mit ve Mitya. Cev. Cigdem Erkal. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ruben, W. (1947). Budhizm Tarih. Çev. Abidin İtil, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Sevim, S. (2022). Altun Yaruk'ta Kadın Bedeniyle Doğmak. *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi*. Ed. Murat Elmalı, Hacer Tokyürek. İstanbul: Asos Yayınları, 217-230.
- SH, Soothill, W. E., Hodous, L. (1937). A Dictionary of Chinese Buddhist Terms. London.
- Şatır, S. (2005). Buda-Suyun Üzerindeki Lotus. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Taş, İ. (2002). İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji (1. baskı). Konya: Kömen Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2016). Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi. *Türkiyat Mecmuası* c.26\1, s.301-310.
- Turan, F. A., Ozan, M. (2016). Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı. *Türk Mitolojisine Giriş*. Ed. Fatma Turan, Meral Ozan. Ankara: Gazi Kitabevi.
- TT VI, Bang, W., Arat, R.R. (1934). Türkische Turfan Texte VI, Das buddhische Sūra Sekiz Yükmek. Berlin. (SPWA. Phil.-hist.KI. 1929, 1593-192).
- TT IX, Gabain, A., Winter, W. (1958). Turkische Turfan Texte IX, Ein Hymnus an den Vater Mani Auf "Toharische" B mit altttürkischer Übersetzung. Berlin. (ADAW. Klasse für Spachen, Literatur und Kuntst 1956, 2).
- Uğur, F. (2019). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Cehennem Algısı ile İslami Dönem Eserlerindeki Cehennem Algısının Karşılaştırılması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- U II, Tekin, Ş. (2019). Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yeşilyurt, B. (2019). Türk Kültüründe Umay Kültü ve Yansımaları. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Zieme, P., Kara, G. (1978). Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas lehre in uigrischer übersetzung. Budapest: Akademiai Kiado.
- Wilkins, J. (2021). Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.